

MÓROCCZ GÁBOR

Szabó István írói önértelmezései

Szabó István (1931–1976) a népi írók második nemzedékének tagja volt. Ahhoz az 1950-es években kibontakozó irodalmi vonulathoz kapcsolódott, amelyet többek között Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet és Csurka István neve fémjelez, és amely – a közkeletű vélekedésekkel ellentétben – csak részben köthető az *Emberavatás* címmel 1955-ben megjelent, vegyes szerzőgárdájú és egyenetlen színvonalú novellaantológiához.¹

Szabó István nem „önkéntes”, „tetszőleges” egyéni döntés útján, intellektuális megfontolásból vagy emocionális alapon vált népi íróvá. Nem is „csak” azért, mert a tágabb értelemben vett vidékről – az ország Budapesten kívüli területéről – került a fővárosba. Származását tekintve nem a vidéki középosztályhoz tartozott; Sántához és Galgóczihoz hasonlóan (és Csurka Istvántól eltérően) tősgyökeres paraszti család sarja volt. Az ő esetében a népiség tehát nem egyszerűen a vidéki lét általi meghatározottságot, hanem a paraszti világgal való természetes, elválaszthatatlanul szoros összefonódottságot jelentette. Ebben a vonatkozásban a népi írók első nemzedékéből Szabó Pál, Sinka István és Veres Péter rokoníthatók vele, és nem a tradicionális vidéki középosztályból érkező Kodolányi János vagy a kora gyermekkorától Budapesten élő, értelmiségi szülői háttérrel rendelkező, ám paraszti felmenőit is számon tartó Németh László (nem is beszélve a náluk jóval fiatalabb, de a pályáját rendkívül korán kezdő Szabó Zoltánról, aki budapesti polgári családból származott).

Szabó István egy dunántúli, Zala megyei, Keszthelyhez közeli hegyközségben,² Cserszegtomajon született. Nemcsak a szülei, Szabó József és Fodor Anna folytattak paraszti tevékenységet, hanem – ifjúkorában – ő maga is földműveléssel foglalkozott. (Ennek megfelelően: édesapja az 1940-es évek második felében nem csupán a gondviselője, hanem egyúttal a szakoktatója és a munkáltatója is volt.)

Amikor felfedezője és első szellemi „pótapja”, az 1944 és 1949 között Cserszegtomajon élő Vajkai Aurél etnográfus 1948-ban esettanulmányt készített a paraszti munka „betanulásáról”, őt választotta fő adatközlőjének. A néprajzkutató elméleti bevezetőjével és zárszavával ellátott szöveg – amelyben Szabó neve különös módon említetlenül maradt – jókora késéssel, három évvel az író halála után, 1979-ben jelent meg.³ A dolgozat alapja nem más, mint Szabó István eredetileg élőszóban elhangzott vallomása a hagyományos földművelő tevékenység elsajátításáról, illetve a falusi „család-üzem” működéséről, ahol a gazdálkodó édesapa maga neveli munkára a felnőttkor küszöbére érő fiát. A tizenhét éves ifjú ennek az esettanulmánynak – amely olyan képzetet kelt, mintha belső tükröt tartana a paraszti világ elé – még nem a szerzője, csak a megszólaltatottja volt. Az is magától értetődik, hogy a kitűnő megfigyelőképességgel és kifejezőkészséggel megáldott fiatalember itt még földművesként nyilvánult meg, és nem íróként.⁴

A tanulmány megírásakor a szerző a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozatának ösztöndíjasa volt.

De utalhatunk arra is, hogy ugyanő tizenhét évesen – Kodolányi Jánosnak írott első levelében – „parasztfiúként” aposztrofálta magát.⁵ Ekkor még inkább csak almodozott arról, hogy egyszer igazi író, művésztelmissé válik majd belőle.

A vele azonos korosztályhoz tartozó városi, középosztálybeli fiatalok jelentős hányadához képest aluliskolázott volt. A polgári iskolát még elvégezte, de középiskolába sohasem járt. Már 1946-ban – vagyis tizenöt éves korában – kiesett az intézményes oktatás rendszeréből. Édesanyja ugyan nem zárkózott volna el attól, hogy jó képességű fia visszaüljön az iskolapadba, de az ő korai, 1947-ben bekövetkezett halála után – egyfelől az apai támogatás hiánya, másfelől a család megélhetési kényszerei miatt – erre már nem nyílt lehetőség.

Mindennek ellenére Szabót már az 1940-es évek második felében sem lehetett tipikus parasztfiatalként számon tartani. Létmódjának már ifjúkorában – ahogyan később is – a köztesség volt a legfőbb jellemzője.

Serdülőként és fiatal felnőttként határozottan igényelte, hogy elitértelmisségek – tekintélyes személyiségek: a tudás, a szellem arisztokratái – informális keretek között tanítsák, neveljék. A már említett Vajkai Aurél és Kodolányi János mellett Harsányi István pedagógus-pszichológus, Némethy Endre muzeológus és Hajdú Péter nyelvész, könyvtárigazgató lettek a tanítómesterei, akikkel magas szintű eszmecsereket folytatott élőszóban vagy levelezés útján.

Hatalmas tudásvágy élt benne. A színvonalasabb könyveket, amelyekhez többek között Vajkai Aurél, Harsányi István, majd az 1948 és 1951 között a keszthelyi Helikon Könyvtár igazgató Hajdú Péter⁶ jóvoltából férhetett hozzá, szinte kultikus tisztelettel övezte. A „készülődés” korszakában hasonló viszony fűzhetett a könyvtárakhoz, a könyvekhez és az általuk közvetített szellemi javakhoz, mint ifjúkori barátját, az 1934-es születésű Györe Imrét. A szerény jövedelmű keszthelyi kispolgári családból származó költő egy 1977-es interjúban így emlékezett vissza középiskolás időszakának egyik meghatározó intellektuális élményére: „Hajdú Péter, a Helikon könyvtár akkori igazgatója [...] adott nekem egy kulcsot, és este bemehettem a Könyvtárba, és olvashattam. Este bementem, és mászkáltam ott a könyvek között. Az ember éjnek éjadján fent áll a polcok között a létrán, és ott elkezd olvasni. A világ urának éreztem magamat. Ez nem így fogalmazódott meg bennem, de szabadnak, erősnek, bölcsnek, bátornak éreztem magamat. Nem tudom, nem az volt-e az életemben a legkellemesebb érzés.”⁷

Az ifjú Szabó István, miközben a – kulturális értelemben vett – periférián élt, átlagon felüli olvasottságra tett szert. Szocializációjához illően elsősorban a népi irodalmat, azon belül is az 1930-as, '40-es évek szociografikus prózáját ismerte alaposabban. Ezt jól dokumentálja az 1946 és 1948 között a Magyar Népi Művelődési Intézet élén álló Harsányi István felkérésére írott beszámolója, az 1947–48-ban keletkezett *Utam a könyvek birodalmában*,⁸ amely egy intellektuális önéletrajz vázlataként is felfogható.

1947-től folyamatosan írt verseket és novellákat. Miután belátta, hogy nincs túl sok érzéke a kötött formájú költészethez, abbahagyta a versírást, de prózaírói ambícióiról nem mondott le. E téren nem volt magára hagyatva, hiszen a negyvenes évek végétől a korszak egyik legjelentősebb írója, Kodolányi János illetve konstruktív bírálattal kezdő írásműveit. Az ekkoriban – politikai okokból – belső száműzetésben, Balatonakarattyán élő Kodolányival 1949 és 1955 között folytatott levelezése volt az ő íróiskolája, „kreatív írás” kurzusa.

Íróvá avatására voltaképpen már akkor sor került, amikor még a közelébe sem jutott annak, hogy publikáljon. Mestere, Kodolányi már szellemi kapcsolatuk kezdeti szakaszában, 1949 szeptemberében leszögezte: „[...] igazságtalan vol-

nék, ha meg nem mondanám: a fiú, akit megismertem, írói alkat, s ha valami baj vagy törés nem következik be az életében, író is lesz.”⁹

Az idő viszonylag hamar igazolta Kodolányi profetikus szavait. A következő fontos mérföldkővet az jelentette Szabó íróvá válásának útján, hogy 1952-ben találkozott az irodalmi életben akkoriban számottevő befolyással rendelkező költő-regényíróval, Jankovich Ferencsel. Jankovich felismerte az ifjú novellista tehetségét, és beajánlotta a fiatal szerzőket előszeretettel foglalkoztató Új Hang folyóirathoz. Amikor a lap 1954 elején közölte Szabó debütáló novelláját, *A lázadót*, Jankovich mutatta be az olvasóknak a pályakezdő író.¹⁰

Itt kell kitérni arra, hogy Szabó, noha sem érettségivel, sem szakérettségivel nem rendelkezett, újabb mentorai – Jankovich Ferenc és Szalatnai Rezső – jóvoltából 1953-ban mégis felvételizhetett az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarára. A sikeres felvételi vizsga után meg is kezdte magyar szakos felsőfokú tanulmányait.

Érdemes hosszabban idézni egy 1953 augusztusában Vajkai Aurélnak írott leveléből, amelyben tűpontosan reflektált arra, hogy útelágazáshoz, döntő sorsfordulóhoz érkezett: „Az, hogy sikerült feljutnom az egyetemre, az én számomra óriási jelentőségű. Gyökeresen új életet kezdek, egy merőben más világ az, ahova két nap múlva kerülök – szinte teljesen idegen eddigi életmódomtól. Szabó Pista, az olvasgató parasztyerek és kezdő író váratlanul egyetemi polgár lesz. Nem kapál, hanem tanul, nem ábrándozik, hanem reális útra tereli vágyait: végre alkalma nyílik, hogy elmerülhessen abban a kincsben, amit az emberi tudás összehordott, s magáévé tegye, amennyire képességei engedik.

Kedves Igazgató Úr, a régi életnek vége. Ide kellett kilyukadnom: vagy tanulni, vagy elpusztulni. *Paraszt és író nem lehet senki egy személyben, mindkettő egész embert kíván, s ha valaki megkísérli, hogy a kettőt összeegyeztesse, csúfos kudarcot vall: mert egyikben sem tud helytállni, rossz paraszt lesz, s írónak még rosszabb, felemás, torz, dilettáns, műveletlen, keserű, boldogtalan ember.* Rá kellett döbennem, hogyha tovább hurcolom a régi életmódot, s otthon maradok, végem lesz, semmi sem lesz belőlem. Vagy öngyilkos lettem volna, vagy mindenről lemondva, végképp elfásulva elsüllyedtem volna a névtelen tömegben. Elég volt. Ez az út, amelyre léptem, számomra az egyedüli helyes út.”¹¹ [Kiemelések tőlem – M. G.]

Ma már tudjuk, hogy Szabó István sohasem szerzett diplomát (másfél év után otthagya az egyetemet), ám kitartott az írói hivatás mellett, új életének pedig a főváros lett a meghatározó tere. Huszonkét éves korától negyvenöt évesen bekövetkezett haláláig Budapesten lakott – igaz, rendszeresen hazalátogatott a szülőfalujába; olykor hosszabban, akár hetekig is elidőzött ott. Lélekben és érzésben mindig cserszegtomaji maradt, jóllehet a hatvanas évektől nem annyira a változó, modernizálódó, új arculatot öltő településre vágyott vissza. Inkább gyermekkorának színhelye, pontosabban: a régi hegyközség „égi mása”¹² vonzotta ellenállhatatlan erővel – az a szinte már idillbe kíváncsozó jelenségsor, amelyet emlékezete és írói képzelete éltetett tovább a hajdani Cserszegtomaj világából.

A társadalmi mobilizáció Szabó István esetében két síkon zajlott le: egyfelől parasztfiúból elsőgenerációs értelmiségivé, íróvá, másfelől falusi lakosból budapestivé vált. A radikális osztály- és életformaváltás feldolgozására – sok nemzedéktársához hasonlóan – csak korlátozottan volt képes. Innen is eredeztethetők azok a pszichés problémái, amelyeket önsorsrontó módon, alkohollal kívánt orvosolni.

A sokak által autodidakta östehetségként számon tartott Szabó István kezdetől fogva tudatos alkotó volt, aki magas szinten reflektált a saját írói tevékeny-

ségére. Korai önértelmezéseiben két probléma jutott kulcsszerephez: 1. hogyan viszonyuljon a számára idegen szocialista realizmushoz (és annak rontott változatához, a sematizmushoz); 2. hogyan szabaduljon meg a rá pályakezdekéskor elementáris hatást gyakorló Móricz Zsigmond-i örökség, illetve a naturalizmus poétikai befolyásától.

Az elsőként említett szempont kapcsán nem lehet figyelmen kívül hagyni az ifjú Szabó politikai beállítódásának kérdését – mindenekelőtt azt, hogy a legkevésbé sem állt távol tőle a radikális antikommunizmus. Ami nem csoda, hiszen a „cserszegtomajiság” az ő gondolkodását is erőteljesen átítatta. Márpedig a cserszegtomajiak világgépe és életgyakorlata egy olyan ethosz jegyében formálódott meg, amelyet talán nem túlzás a „parasztpolgári” jelzővel illetni.¹³ Ez az erkölcsi értékrend azt sugallta a helybeli földműveseknek, hogy próbálják elkerülni a másoktól – akár személyektől, akár csoportoktól, intézményektől – való függés mindennemű formáját. Így válik érthetővé, hogy a község agrárlakosságának döntő része, noha nem volt különösebben vagyonos, a 20. század első felében önálló gazdálkodásból kívánt megélni, és a többségüknek ez sikerült is. Az író édesapja például hétholdnyi földterülettel rendelkezett, amelyet – felesége korai halála után – a fiával közösen művelt. A kis család – sok erőfeszítéssel ugyan, de – képes volt eltartani magát a paraszti munkából.

Ilyen előzmények után a „közösségi gazdálkodás” eszménye – amelyet a kommunisták 1948-tól kezdtek nyíltan propagálni idehaza – természetesen nem nyerhette el az individualizmusra hajló cserszegtomajiak¹⁴ rokonszenvét. E tekintetben az ifjú Szabónak sem volt oka arra, hogy különvéleményt alakítson ki. Őt is taszította az 1940-es évek végén kiépülő Rákosi-rendszer voluntarista agrárpolitikája. Ellenérzéseket táplált a kollektivizálással, a kolhozrendszer bevezetésével szemben. Sőt: az is túlzás nélkül kijelenthető, hogy nem tartotta összeegyeztethetőnek a magyar népi gondolatot a szovjet típusú kommunizmussal. Nem véletlen, hogy Kodolányi Jánosnak és Vajkai Aurélnak az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek első felében írott leveleiben elmarasztalóan szólt Veres Péterről, Szabó Pálról és Illyés Gyuláról, akikben akkor – végletes egyoldalúsággal – csak a népi mozgalom árulóit, az új hatalom kiszolgálóit látta.

Ha túllépünk a nyers és túlságosan direkt irodalomszociológiai (illetve politikatörténeti) megközelítés keretein, ennél mélyebbre is hatolhatunk. Az ifjú Szabó István nem lehetett a radikális baloldali kollektívizmus híve – tekintve, hogy meggyőződéses idealistaként nem tudott azonosulni a kommunista eszmeiség egyik inherens mozzanatával, a materializmussal. Jelzés értékű, hogyan próbálta legyőzni erős averzióit a kommunisták által kisajátított József Attilával szemben, akinek a költészetét nagyon meg akarta érteni, noha irritálta a lírikus leplezetlen materialista, marxista világnézeti elkötelezettsége: „A mezőn, ebéd idején, meg a szekéren, vagy egyéb kurta kis időmben József Attila költészetével foglalkozom. Igyekszem lehámozni róla a szocialista álruhát s a materialista kényszerzubonyt, hogy megleljem azt, ami igazán költői benne.”¹⁵

A fiatal Szabó a kommunista ideológia (és politikai gyakorlat) mellett a baloldali kollektívizmus esztétikai leképeződését, a szocialista realizmust is elutasította. Az emberben elsődlegesen nem a termelő lényt látta – így képtelen volt arra, hogy a termelés problémáit „irodalmiasítsa”. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy korszínű ideológiával átítatott, evilági üdvtörténetet közvetítő, kincstári optimizmust sugalló, homonkulusz-szerű pozitív hősöket felépítő epikus alkotásokkal álljon az olvasóközönség elé. Nem mutatott érdeklődést a „falusi osztályharc” ábrázolása iránt sem. Ami aligha véletlen, hiszen a cserszegtomajai közegben,

ahol a kis- és középparaszti gazdálkodás számított jellegadónak, kevésbé volt értelmezhető az ilyen típusú konfliktussor.

A serdülőkorból még alig kinőtt Szabó 1949–50 fordulóján írt egy falusi témájú regényt, amelynek a kézírata nem maradt fenn. (Az író – nemcsak ebben a korai korszakában, hanem évekkel később is, amikor már neves szerzőnek számított – időről időre megsemmisítette a kézíratai jelentős részét. Örökösen elégedetlen volt az írásaival, és különösen a nagyobb terjedelmű prózai kísérleteivel.¹⁶) A műről szóló „diskurzus” szöveges dokumentumai azonban ma is hozzáférhetők. Mi több: jelen esetben az a filológiai paradoxon is fennáll, hogy ezek a források kulcsjelentőségűek a Szabó-életmű értelmezése szempontjából.

A regény egyik első olvasója Kodolányi János volt, aki 1950. április 13-án – levél formában – kritikai megjegyzésekkel teli, ugyanakkor biztató hangú recenziót írt a kézíratról. Amit Szabó – további írói munkája során – ebből a tanulmány igényű bírálathoz a leginkább kamatoztatni tudott, az alighanem Kodolányinak a korfestés hiányával kapcsolatos észrevétele lehetett: „Hogy a Te falud a mai életet éli, csak abból derül ki, hogy forintot használnak. A mai életnek, a mai kérdéseknek egyetlen egy tüskéje sem szúr föl írásaidból. Nincs egyetlen egy ilyen vagy olyan kommunista, senki sem beszél a beszolgáltatás kínjairól, nem látok egyetlen egy nagygazdát sem, és szegényparaszt sincs, akinek a sorsa megszólalna. Ez a falu légüres tér. [...] Summa summárum: a regény igen jó, de eszközeid kezdetlegesek, s az élet ábrázolásának sokszínűségétől visszariadsz még.”¹⁷ (Meglépőnek tűnhet, hogy éppen az a Kodolányi figyelmeztette Szabót a konkrétabb korábrázolás fontosságára, aki későbbi leveleiben már inkább arra ösztönözte fiatal barátját, hogy szakadjon el a naturalizmustól, és hozzá hasonlóan – íróként is – legyen fogékonyabb a spirituális, misztikus eszmei tendenciákra.)

Szabó István Kodolányinak címzett, 1950. április 18-i (válasz)levelében reagált a korfestés hiányával kapcsolatos problémákra. Valóságos írói programmal hozakodott elő, amelyet aligha tudott volna ilyen pontosan megfogalmazni, ha Kodolányi értékelését nem ismeri. Szavaiból kiolvasható: művészi eszmélkedésének első pillanatától a szociológiai, szociográfiai indíttatású falusi, népi tematikájú realizmus folytatására, egyben számottevő megújítására készült.

Csakhogy hamar szembesülnie kellett azzal, hogy törekvései – a nem sokkal azelőtt berendezkedő kommunista diktatúra keretei között – meghaladhatatlannak tetsző külső akadályokba ütköznek. A két világháború között kibontakozó népi irodalom – megcsonkított, radikálisan baloldalivá szűkített változatában is – csak a szovjet mintájú szocialista realizmus elfogadása és belsővé tétele árán nyerhetett létjogot ebben a korszakban. Szabó azonban nem óhajtott e belterjes és az alkotói autonómiát durván korlátozó normarendszer elvárásainak megfelelni. Mi több: a zsdanovi paradigma – amelyet Magyarországon az 1949-től hatalmi pozíció birtokában is lévő teoretikus, Révai József és kultúrkorifeus társai avattak kötelező erejűvé – kezdetben olyan riasztóan hatott rá, hogy a „jelen” közvetlenebb ábrázolásának bárminemű formájától igyekezett távol tartani magát – ami egy realista író részéről legalábbis szokatlan beállítódásnak számít. Ahogyan ő fogalmazott: „[...] halálos ellensége voltam minden aktualitásnak [...], sőt, fogadalmat is tettem magamban, hogy sohasem fogom leírni ezeket a szavakat: »kulák«, »kommunista«, »párt«, »szovjet« stb., stb. Azt is elhatároztam akkor, hogy a falu gazdasági, társadalmi, politikai és egyéb problémáiról nem fogok írni, mert – ahogyan bebeszéltem magamnak – mindez nem művészi feladat. Már nem tudom, hogy mi indított erre; talán az undor, mely a jelennel szemben elfogott. »Művészet«-mániába estem, és már-már az elefántcsonttorony lett az eszményem.”¹⁸

Ám az 1950-es önreflexióból kiderül, hogy Szabó István hamarosan elégedetlenné vált ezzel a „szecesszionista” színezetű írói programmal is. Azok a prózapoétikai elképzelések, amelyek 1956-ban megjelent első kötetét, *A lázadót*, pontosabban annak néhány, modernebb szemléletű novelláját (majd az 1963-as *Varázslat kertje* kötet legtöbb darabját) jellemezték, már ekkor kezdtek körvonalozódni benne: „Én nem tudom pártolni sem a kommunistákat, sem a nyugatiakat – de már látom, hogy a falut, ezt a fölkvart, zöngő méhkast, a vajúdo, szörnyű jelent ábrázolni kell. Gőg nélkül mondhatom, hogy jól ismerem az állapotokat, s talán meg is tudom írni, csak egy bizonyos magaslatra van szükségem, mint a tüzéségi megfigyelőnek.”¹⁹

Valóban: öt évvel a fenti sorok megírása után a Cserszegtomajról tartósan Budapestre költöző és rangos irodalmi lapokban publikáló Szabó István már ennek az új írói hitvallásnak a jegyében vetette papírra *Vacsora*, *Készülődés* vagy *A légy* című elbeszéléseit. Az író e műveiben nem tért ki saját jelenének társadalmi problémái elől, olyannyira nem, hogy – Farkas László szavait idézve – az 1945 utáni, „életmódjában is, moráljában is változó falu krónikása lett”.²⁰ Az említett alkotások nem agitatív célzatúak, nem sematikusak, nem – vagy csak kis mértékben – tükrözik a korszak hivatalos ideológiáját, de nem is élesen kritikusak, inkább csak óvatosan távolságtartók a fennálló rendszerrel szemben.

Szabó István vidékébrázolásában a lélektani (illetve a szociálpszichológiai) szempontok kapnak meghatározó szerepet, kevésbé a politikaiak. Elsődlegesen azt vizsgálja, hogyan hatott a falusi emberek társas kapcsolataira a II. világháborút követő, felülről végrehajtott radikális társadalmi-gazdasági „modernizáció”. Emellett – tágabb összefüggésben – az „archaikus” paraszti értékrend átalakulásának, felbomlásának konfrontációk sorával együtt járó folyamatát is nyomon követi. Miközben pontosan tisztában van azzal, hogy az utóbbi kérdésirányt csak részlegesen, elhallgatások árán, a cenzurális kényszerek tudomásulvételével, a politikai tabutémák kerülgetésével érvényesítheti az adott körülmények között.

•

Szabó István természetesen merőben másként viszonyult a Móricz Zsigmond nevével megjelenített prózahagyományhoz, mint a szocialista realizmushoz.

Egy 1952. november 18-án, Némethy Endrének írott – ez idáig publikálatlan – levelében nyíltan vallott arról, hogy az akkor már tíz éve halott Móriczot normadó tekintélyként, voltaképpen a felettes énjeként tartja számon. Azt is leszögezte, hogy az írók és az irodalom közösségi felelősségvállalásával kapcsolatban hitelesnek és érvényesnek tekinti Móricz Zsigmond alkotói szerepfelfogását. Móriczra hivatkozva úgy látta: íróként nem mentesítheti magát az alsóbb társadalmi csoportok iránti szolidaritástól, a népi (nemzeti) elkötelezettségtől; műveiben szilárd etikai alapállást kell felmutatnia – felszínes iróniától mentes komolysággal. Mindazonáltal azt sem tagadta, hogy erőteljesen hat rá egy egészen másfajta írói szemlélet is: a Krúdyé, amely a hedonizmus, a játékosság és az esztétikai önelvűség fogalmaival társítható. „Krúdy Gyula szelleme azt sugallja: füttyülj rá, ott vannak az emlékek, a vibráló hangulatok, az élet titokzatos szépségei, ott vagy te magad, azzal törődj, s ne hederíts a külvilág ocsmányságaira. De Móricz Zsigmond szelleme erősebb: megrázza az üstökömet, s azt mondja: írónak, magyar írónak lenni súlyos felelősség. Egy szerencsétlen nép fia ilyen szerencsétlen korban nem üzhet felelőtlen játékokat. Író vagy – felelős vagy: ordítja a robusztus óriás nagy művein keresztül, s mit tehetek? Vállalni kell a felelősséget, Móricz Zsig-

mond intése nélkül is, mert látom e nyomorult nép iszonyú problémáit, züllöttségét, élethalál-harcát. Egész évben Krúdy és Móricz között hányódtam, küzdöttem e két nagy fantóm [sic] ellen, s végül oda lyukadtam, hogy nem szabad elárulnom egyiket sem a másik javára, hanem össze kell ötvöznöm mind a kettőt, hogy egyszerre legyek művész és felelős író.”²¹

A pályakezdő Szabó úgy írta le íróvá válásának folyamatát, mint ingamozgást – két, markánsan különböző alkotói eszmeiség között. Ugyanakkor hajlandónak mutatkozott arra, hogy nyugvópontra juttassa ezt az általa kreált és egyúttal belsővé tett vitát. Nem látott leküzdhetetlen nehézséget abban, hogy összeegyeztesse egymással – önmaga számára – a Móricz és Krúdy neveivel jelölt írói értékrendeket. Meggyőződésévé vált, hogy akkor jár el helyesen, ha Móriczcal korigálja Krúdyt, Krúdyval pedig Móriczot.

A fiatal Szabó István, aki az „újabb” befolyásos poétikai paradigmától, a szocialista realizmustól egyértelműen idegenkedett (még ha az 1950-es évtized második és harmadik harmadában nem is tudott teljesen intakt maradni a hatásától), a „régebbit”, az úgynevezett „móriczi örökséget” a megszokottsága, a túlzott ismerőssége, a túl könnyen követhetősége miatt érezte egy idő után teherterhelnek. A saját, csak rá jellemző, egyúttal korszerű írói hang artikulálásáért küzdött, és úgy vélekedett, hogy ezen a téren csak szerény eredményeket tud elérni, mert gúzsba köti a Móricz-hatás, illetve nem képes kitörni a naturalizmussal számos ponton érintkező hagyományos realizmus korlátai közül. 1955-ben Kodolányi előtt is világossá tette, hogy gyakorló íróként nem elégítheti ki az őt és nemzedéktársait tartósan szuggesztíója alá vonó „móriczi örökség” pusztá megőrzése, újra elmondásként értelmezhető közvetítése: „Én mást akarok, nyűgnek, koloncnak érzem a móriczi örökséget, ezt az agyontaposott utat. Ötven év óta minden magyar író ezt járja, Krúdy kivételével. Stílusban teremtettek önállót, szemléletben, tárgyválasztásban is (Maga és Tamási), de a móriczi módszerek ma is uralkodnak, s mi, fiatalok is ezt nyűjük, mint valami csodacipőt. Tovább kéne lépni előre.”²²

Az az általánosító megállapítás, hogy a századelőtől az 1950-es évekig jóformán az összes magyar prózaíró Móricz nyomdokaiban jár, nyilvánvalóan téves és talán megmosolyogtató is. Ám ha Szabó István állítását kifejezetten a népi irodalomra vonatkoztatjuk, el kell ismerni, hogy a pályakezdő író kritikája nem megalapozatlan. Ahogyan Móricznak ha nem is a teljes életművére, de a legismeretesebb, legtöbbet olvasott – és az 1945 (1948) utáni évtizedek kultúrpolitikája által leginkább kisajátított – alkotásaira, a népi írók műveinek többségére is jellemző a társadalomkritikai tendencia, a Margócsy István által kiemelt sorsdeterminizmus,²³ a sötét látásmód és a történetelvűség. Kevésbé érvényesül viszont ezekben a munkákban a filozofikus elmélyültség, a fantasztikum iránti fogékonyság, az epika szubjektíválására való törekvés, az autoreflexivitás, a nézőpont-váltogatás, a differenciált nyelvi megformáltság.²⁴

Az ifjú Szabó István maga is pontosan érezte, hogy szakítania kellene a 20. századi magyar szociografikus realizmus kiüresedett konvencióival. Mi több: megfontolandónak találhatta Kodolányi János és Nagy Péter intelmeit is, akik arra hívták fel a figyelmét, hogy esztétikai vonatkozásban súlyosan problematikus az a végletekig vitt naturalizmus, amely – első alkotói korszakában – egyoldalúan meghatározta művészi látásmódját. Előbb Kodolányit idézzük, aki a következő észrevételeket tette, miután elolvasta Szabó 1951-ben íródott – és azóta elveszett – regénytöredékét, a *Hajnali ködöt*: „Hanem micsoda túlhajtott naturalizmus ez! Nem hinném, hogy életképes módszer. És milyen borzalmas világ! *Milyen embertelen!* Én magam sem vagyok éppen vak, szembenéztem sok szörnyűséggel,

de ezzel a világgal megborzadva állok szemben. Csupa gyűlölet, csupa gyilkos vetélkedés, irigység, öldöklés, idegesség, csupa szörnyűség. Micsoda fiatalság ez? Micsoda életundor, unalom, cinikus, alvilági közöny, vagy káröröm! [...] Hogy hová torkollik mindez az alattomban kanyargó aljas, romboló indulat, nem tudom, mert nem ismerem a regény tervét. Azt sem látom, van-e ebből a posványból kiút. De azt kell mondanom, hogy korunknak ijesztő képe, a felülkerült Alvilág maga s itt-ott olyan erős képzelettel formáltad meg, ami megint valódi íróra vall. A nagy kérdés azonban mégis csak filozófiai: lehetséges-e a naturalizmusnak ez a foka, egyáltalában művészet-e a naturalizmus és nem csupán egy kultúra bomlási terméke, helyes-e a szemmel látható, ujjal tapintható valóságot valóságnak tekinteni. Erről nem vitatkozom. Belső fejlődésednek kell majd megadni ezekre a kérdésekre a feleletet.”²⁵

Szabó István három évvel később, 1954 elején, immár budapesti egyetemistaként találkozott az Írószövetség úgynevezett „nevelési osztályát”, a Fiala Írók Munkaközösségét felügyelő Nagy Péterrel. A befolyásos kommunista kultúra-szervezőkhöz többnyire gyanakvással viszonyuló fiatalemberben – meglepő módon – pozitív benyomást keltett a cinikus stílusáról ismert irodalomtörténész. (Ironikusan megjegyezhetnénk: mintha ezúttal nem működött volna kielégítően az ügynökfelismerő képessége.²⁶) Nagy Péter kíméletesnek nem nevezhető, de konstruktív bírálatot fogalmazott meg Szabó novellái kapcsán, amelyet a szerző jogosnak érezhetett. Ez már abból is sejthető, hogy Kodolányinak 1954. február 14-én írott levelében nem kommentálva idézte, hanem – mondathatárokon átívelően – egyes szám első személyűvé transzponálta (belső monológra emlékeztető szövegbe helyezte át) az irodalmár sorjázó kritikus megjegyzéseit, problémafelvetéseit: „Miért nem érdekel az alkotó, építő ember, miért csak a lelkiileg elesettek, a nyavalygók és félresiklottak foglalkoztatnak? Alakjaim nem a foglalkozásukat űzik, hanem dorbézolnak s ölnek, vagy álmodoznak és minden apróságra érzékenykednek. Írásaim kegyetlenek, sok bennük a vér, a gonosz, a sátáni. Miért nem látom meg a normális embereket? Miért csak a szörnyűségek, a tragédiák foglalkoztatnak?”²⁷ (Igaz, a mondattömb legvégén már egyes szám harmadik személyű igealak szerepel: „Ilyen kérdésekkel állt elélem.”²⁸)

Az érett alkotó utóbb megfogadta Kodolányi és Nagy Péter tanácsait, és nem folytatta a tragikus hangoltságú naturalizmus és a „népi grand guignol”²⁹ hagyományait. Emberképe árnyaltabbá, ábrázolásmódja kifinomultabbá vált. Újabb korszakaiban tartózkodott attól, hogy szélsőségesen kiélezze a novelláiban megformálódó konfliktusokat, amelyeket már nem annyira a tettlegességig fajuló cselekvés, inkább a verbalitás, a dialógusok (vagy éppen a testbeszéd) szintjén jelenített meg – gyakran jelzésszerűen. Cselekményben egyre szegényebb történeteit már nem juttatta el az elhúzódó krízisig, a katasztrófaszerű végkifejletig – ám a változó világ érzelmi, érzületi és értékfeszültségeinek bemutatásával továbbra sem maradt adós.

JEGYZETEK

¹ Elegendő csak arra utalni, hogy Szabóval, Sántával és Csurkával szemben Galgóczi (vagy a felsorolt alkotóknál néhány évvel idősebb, de szépíróként nagyjából velük egy időben jelentkező Fekete Gyula) nem is volt szerzője az antológiának.

² VAJKAI Aurél a következőképpen határozta meg a hegyközség fogalmát – Cserszegtomaj, Gyenesdiás és Vonyarcvashegy példái nyomán: „[...] tanyaszerű településforma, amennyiben a lakóház és a gazdasági épület közvetlen közelében terül el a szőlő, a szántó, a kert, vagyis az

egész földbirtok. Utak szelik át az egész vidéket, keresztül-kasul, ennek ellenére kifejezett utcát alig találunk, s nehezen alakul ki a hegyközség közigazgatási, kereskedelmi, kulturális központja is.” *Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja*, Kortárs, 1967/3, 471.

³ VAJKAI Aurél, *A paraszti munka betanulása = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 14. kötet (Történelem), szerk. KRALOVÁNSZKY Alán, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 1979, 293–299. (Német nyelvű rezümé: 300.) – Vajkai esettanulmányáról lásd S. LACKOVITS Emőke kongeniális elemzését: *Vajkai Aurél, a néprajztudós-muzeológus*, Honismeret, 2003/6, 12.

⁴ Ám nem szabad megfeledkezni arról, hogy Vajkai Aurél 1979-es publikációja „*Mindezt az öreg-től tudom*” címmel, rövidített formában is megjelent – öt évvel később, az Új Írás 1984/10-es számában. (A közlemény oldalszám-intervalluma: 47–53.) Az irodalmi folyóirat a Vajkai által beszéltetett (és ezúttal meg is nevezett, sőt: a cikk szerzőjeként feltüntetett) Szabó István töredezett szerkezetű beszámolóját – a néprajztudós rövid összekötő szövegeivel együtt – nem jelentéktelen hűzásokkal közölte újra. Az eredeti dolgozat értekező részei (és a többi adatközlő csekély terjedelmű megszólalásai) kimaradtak ebből a változathoz.

⁵ *Kodolányi János és Szabó István levelezése*, szerk. CSÚRÖS Miklós, Holnap, Budapest, 1999, 3. – A datálatlan levél valamennyivel 1949. június 7-e előtt íródott.

⁶ Szabó István és Hajdú Péter kapcsolatáról lásd még: CSILLAG Mária, *Szabó István*, Új Írás, 1991/9, 84.

⁷ BERTHA Bulcsu, *Györe Imre = Délutáni beszélgetések*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 260.

⁸ Szabó István, *Utam a könyvek birodalmában = A Magyar Népi Művelődési Intézet 1946–1948. Története és dokumentumok*, írta és a dokumentumokat közreadta HARSÁNYI István, szerk. KOVALCSIK József, Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1988, 248–261.

⁹ *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 24.*

¹⁰ JANKOVICH Ferenc, *Bírálat*, Új Hang, 1954/2, 40–42.

¹¹ Szabó István levele Vajkai Aurélnak, d. n. [1953. augusztus], Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirat-tára, V. 6234/19.

¹² A „Cserszegtomaj égi mása” kifejezés Győri Jánostól származik. Lásd: *Egy gyötrődő tehetség-ről*, Új Írás, 1976/6, 17.

¹³ A cserszegtomajiak „polgári” öntudatáról lásd még VAJKAI Zsófia meglátásait: *Vajkai Aurél és Cserszegtomaj*, Honismeret, 2003/6, 14.

¹⁴ A cserszegtomajiak individualista szemléletéről lásd Vajkai Aurél gondos megfigyelésen alapuló következtetéseit: „Kis földecske, kis birtok, de a legtöbbször ez közvetlen a ház előtt, mögött, oldalt következett, körülvéve azt, a gazda mindennap láthatta, gondolhatta, s érthető, hogy az ilyen tanyaszerű település individualistává nevelte az embert, aki a saját földjének határain túl már nem tekintett.” *Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja, i. m., 473.*

¹⁵ *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 54–55.*

¹⁶ Lásd Győri János visszaemlékezését: *Ember-melegért dideregve. Szabó István-dokumentumok*, Holmi, 1990/11, 1291.

¹⁷ *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 38.*

¹⁸ *Uo., 40.*

¹⁹ *Uo., 41.*

²⁰ FARKAS László, *Szabó István lázadása és hűsége*, Új Írás, 1984/10, 54.

²¹ Szabó István levele Némethy Endrének, 1952. november 18., Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirat-tára, V. 4946/2.

²² *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 173–174.* (Az idézett szöveg 1955. február 14-én íródott.)

²³ MARGÓCSY István, *Sárarany = A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Anonymus, Budapest, 1993, 19.

²⁴ Talán akadna olyan értelmező, aki a pszichológiai árnyaltság – állítólagos – korlátozottságát is megemlítené itt, de véleményünk szerint ez a szempont nem feltétlenül illik bele a fenti felsorolásba.

²⁵ *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 61–62.*

²⁶ Nagy Péter 1951-től dolgozott az állambiztonság ügynökeként „Borisz” fedőnéven. Lásd: SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*, 1, Noran Könyvesház, Budapest, 2012, 560.

²⁷ *Kodolányi János és Szabó István levelezése, i. m., 159.*

²⁸ *Uo.*

²⁹ A „népi grand guignol” kifejezés Németh Lászlótól származik. Figyelemre méltó, hogy a *Tanú* kritikusja éppen Szabó István mesterének, Kodolányi Jánosnak a fiatalkori – még egyértelműen naturalista ihletésű – rövidprózája kapcsán használta ezt a fogalmat: „[...] ha a népszínmű a derű érdekében kever össze cigányzenét, muskátlis ablakot, gentlemanszívű haramiát, itt a magzatelhajtás, heptika, földéhség, egyke-rendszer, bestialitás, kuruzslás szövetkezik egy népi Grand Guignol-ban.” N. L.: *Kodolányi János novellái* [1933] = *Uő: Két nemzedék*, Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970, 534.